

VIII. Ses Değişimi

Sarı Uygurca'daki Ses değişimini, Bağımsız Ses Değişimi ve Etkileyici Ses Değişimi diye ikiye ayırılır.

Ses Değişimi

Sarı Uygurların yazısı olmadığından dolayı, edebi dili de yoktur. Bu nedenle bir sesin pek çok varyantı vardır. Böyle aynı kelimenin ek almadığı durumlarda bir kaç çeşit telâffuzuna Ses değişimi deriz. Bunlar, seslerin yer değiştirmesi, Ses düşmesi ve ses türemesi diye üçe ayrılır.

1. Bağımsız Ses Değişimi: Bir sesin diğer sesin yerine gelmesi, kelime anlamının değişmemesine denir. Bu ses değişimi ünlü ve Ünsüz değişimi diye ikiye ayrılır.

Ünlü Değişimi: Ünlü değişimi aşağıdaki yedi şekilde ortaya çıkar.

a. ö~e, öh~eh : örek~erek “yürek, kalp”, göhp~gehp “çok”, pöräk~peräk “şapka, kalpak”, öhkbe~ehkbe “ak ciğer”.

b. ö~ü : gök~gük “gök”, göz~güz “göz”, öcüm~ücüm “üzüm”, çörme ~çürme “sütlü çay”.

c. ö~o, öh~oh : yör~yor “örmek”, yörme~yorme “örülmüş saç”, yörgän~yörgän “öğrenmek”, çöhrden~çöhrden “minare”.

d. ö~io : göz~gïoz (göz), dös~dios (göğüs), göş~gioş- (göç).

e. u~e : but~bät “but”, mula~mäla “çocuk”, uzun~uzän “uzun”, yogur~yogär “Sarı Uygur”.

f. e~i : de~di- “demek, söylemek”, neme~nime “ne”, ece~ici “teyze”, cigde~cigdi “iğde”.

g. ä~i : kächig~kiçig “küçük”, ehsä~ehsi “kendi, özü”, säz~siz-“çiş yapmak”, bohrsä~bohersi “yem”.

Ünsüz Değişimi

a. x~q : xan~qan “hakan, kan”, xay~qay “ayak kabı”, qavan~xavan “domuz”, loñqa~loñxa “şişe”.

b.c~ç : kächig~kächig “küçük”, sucig~suçig “inanç”, hicigä~hiçigä “bağırsak”.

c. G~q : Geş~qeş “renk”, GesGa~qesqa “kısa”, çoGur~çoqur “çoqo”.

ç. zh ~ ch: malzhi ~ malchi “çoban”, başzhi ~ başchi “başkan”, zhimaq ~ chimaq “çomak, sopa”.

d. y~ş : yehp > yip~şip “ip”, et~yet > yit~şit “et”.

2).Ses Türemesi ve Düşmesi

Ses Türemesi:

a. *e ,i ö, ü, eh* gibi ince ünlülerle başlayan kelimelerin önüne *y* sesi türer: ene > yene “yine”, eht~yeht- “varmak, yetişmek”, iñge~yiñge “yenge”, üm > yüm “pantolon”, örek > yörek “yürek”, örgen- > yörgen- “öğrenmek”.

b. Ünlü ile *s* sesi arasında *h* sesi türer, ünlü sızmalı ünlüye dönüşür. Meselâ: dosGan > dohsGan “tavşan”, Gus- > ~Guhs- “kusmak”, bos > bohs “boş, gevşek”, esâr-> ehsâr- “sarhoş olmak”.

Ses Düşmesi

a. Kelimenin sonundaki *y* sesi düşer: muliy > muli “çok”, algey > alge “aldır”.

b. Kelimenin ortasında hece sonunda gelen *l* sesi düşer: şolbaq > şobaq “çamur”, talGan > taGan “kavrulmuş un”.

3. Seslerin Yer Değiştirmesi (Metatez)

Kelime ortasında gelen *g, l* ünsüzü yer değiştirir:

Oglañ > olgañ “oğlan”, yigla- > yilga- “ağlamak”, doglañ > dolgañ “küçük çadır”, pagla- > palga- “bağlamak”.

Metatez hadisesi fazla olduğundan dolayı bazı kelimelerin bir kaç tane telâffuz şekli vardır.

2. Seslerin Etkileyici Değişimi

Kelime kökleri ek aldığı zaman, iki kelime birleşerek birleşik kelime oluşur. Cümlede kelimeler yan yana geldiği zaman bazı fonetik değişiklikler ortaya çıkar, bu çeşit değişikliklere etkileyici değişiklik denilir. Bunlar benzeşme, desimilasyon, seslerin zayıflaması, ses türemesi, ses düşmesi, seslerin daralması ve genel değişimler vs. Meselâ:

Benzeşme

1. İlerleyici Benzeşme.

a. *G* sesi sızmalı ünlülerden sonra gelirse *x* veya *g* sesine değişir:

uhgus Guran “ahır”→ uhgus xuran, Goy Guran “ağıl”→ Goy guran.

b. Bazı eklerdeki *ä*, öncedeki hecedeki ünlülerden etkilenerek *u*, veya *e*’ye değişir: unt- “unutmak”+-äp=undäp > undup (zarf fiil), uj (uc) +- ä =uj ä > uju (3.şahıs).

2. Gerileyici Benzeşme.

a. *G* sesi *q*, *k*'den önce gelirse *q* > *k*'ye değişir:

şitdäg qavan “etli domuz” > şitdäq qavan

saräg qan “Sarı Kahan” > saräq qan

yüz ahsäg käsi “yüzden fazla kişi” = yüz ahsäk käsi

andag kerek “öyle olması gerek” > andak kerek

b. *p* ünsüzü *G*, *q*'den önce geldiğinde *q* sesine, *g*, *k* sesinden önce geldiğinde ise *k* sesine dönüşür.

Gäp-Gäzäl “kıp kızı” > Gäp-Gäzäl

Gap-Gara “kap kara” > Gaq-Gara

yülöp qap dro “ölmüş” > yülp qap dro

c. *m*, *n* ünsüzleri *G*, *g*'den önce *n*'ye dönüşür:

tam- “yangın çıkmak” +-Gämes > tañgämes “yangın çıkmamak”

yahGän “yakın” +-Ga = yahGänGa “yakına”

bugän “bugün” +-gä = bugäñgä “bugünkü”

Disimilasyon:

g ile biten kelimelere *g* ile başlayan ek eklendiği zaman ikisi de değişir:

tag “dağ” +-ga = taqGa “dağa”, dug- “duğmak” +-gan = duqGan, kaçig “küçük”+-gäne kaçikgäne “küçücük”.

Ses Değişimi:

a. Kelime sonundaki *p*, *t*, *k*, *q* ünsüzü ünlüyle başlayan ek aldığı zaman *p* sesi *v* sesine dönüşür; *t*, *k*, *q* ünsüzleri ise *d*, *g*, *G* seslerine dönüşür:

p>v göhp “çok” +-et = gövet- “çoğaltmak”.

döp “dip” +-ä +-nde = dövände “dibinde”

t>d diat- “iletmek”+-öp = diadöp “iletip”.

art “ard” +-ä +-ndan = ardändan “ardından”

k>g gük “gök” +-er = güger- “göğermek”.

uhk- “uçmak” +-up = uhgup “uçup”.

q>G aq “beyaz” +-ar = aGar- “ağarmak”.

qaq “kuru” +-äraq = qaGäraq “biraz kuru”

b. Kelimelerin sonundaki *b* sesi iki ünlü ortasında veya ünlü ile *r*, *l*, *g* gibi tonlu ünsüzlerin arasında gelirse *v* sesine dönüşür.

ene bär “yine bir” > ene vär,

bar boz “bütün vücut” > bar voz

tog baş “kel kafa” > tog vaş

qal bärğa “deve” > qal värğa

Ses Türemesi

Ünlüyle biten veya *l*, *r*, *y* ünsüzleriyle biten kelimeler *d*, *s* ünsüzleriyle başlayan ek aldığı zaman *h* sesi türer.

Gara- “bakmak” +-dä = Garahdä “baktı”

saGal “sakal” +-däq = saGahldäq “sakalı bağlayan ip”.

gel- “gelmek” +-se = gehlse ~ke(l)se “gelse”.

ber- “vermek” +-di = behrdi “verdi”

soy- “soymak” +-dä= soydä “soydu”

ana “ana” +-sä = anasä ~anahsä “anası”

Ses Düşmesi

a. Ünlü ile biten kelime ile ünlü ile başlayan kelime birleştiği zaman önceki kelime sonundaki ünlü düşer.

ana-ogäl = anogäl “ana ve oğul”, aGa-änä = aGänä “erkek kardeş”

yidä ohdäs = yidohdäs “yirmi yedi”, berä assa = berassa “çevirirse”.

b. İkinci hecedeki ä ünlüsü, üzerindeki vurgu ekteki ünlü üzerine geçerse düşer:

kelän “gelin” +-ä = kelnä “gelini”, aydäs- +-äp = aytsäp “danıştlar”.

c. Kelime sonundaki *l* ünsüzü, kelime ek aldıktan sonra, hece sonunda olduğu zaman veya ünsüzle başlayan kelimenin sonunda geldiği zaman düşer:

ol “o” ma “da” = o ma “o da”, ol “o” kâsi “kişi” = o kâsi “o kişi”

bol- “ol” +-sa = bosa “olsa”, sal- “koymak” +-gan = sagan “koyan”.

d. / ile biten fiil köküne -*äp* eki eklendiği zaman -*lä* hecesi düşer:
al- “almak” + -*äp* = *äp*, bol- “olmak” + -*äp* = *bop* “olup”.

Ses Düşmesi

Sık kullanılan kelime, birleşik kelime, kısa cümleler seslerin düşmesiyle oluşur. Bazıları asıl şeklinden çok farklılaşır.

moñäs > mo:s “boynuz”, menäñ > meñ “benim”,

ni boläv dro > nolode ~ nolodro “ne oldu?”

andag Gälganda > andaGanda “böyle yapıldığında”

ni Gälöp bar er > napba ~ napbare “ne yapıyor?”

Gaga bargäş er > Garxşe ~ Gañrşe “nereye gidiyorsun?”

LEKSİK YAPISI

I. Kelimelerin Yapısı

Batı Sarı Uygurca'daki kelimeler diğer Türk Dillerinde olduğu gibi bir veya bir kaç tane heceden oluşur. Kelimede anlam ifade eden en küçük hece kelimenin köküdür. Anlam ifade etmeyen bölüm ise eklerdir. Bu eklerin eklenmesiyle yeni kelime türeten ekler yapım eki, kelimenin gramer bakımından anlamını değiştiren ek ise çekim ekidir. Meselâ: gezgâ “elbise”, bu kelime gez-“giymek” fiiline -gâ ekinin eklenmesiyle isim yapılmıştır. gez- ise kelimenin köküdür. Eğer bu kelimenin sonuna isimlerin çoğul eki *-ler*'i eklersek *gezgâler* yani elbisenin çoğul olduğunu ifade eder. Buradaki *-ler* eki çekim ekidir.

Bir kelimenin sonuna bir veya birden fazla yapım ve çekim ekleri ekleyebiliriz. Meselâ:

sadâgci “tüccar” < sat- +-âg +-ci

görgâci “şahit” < gör- +-gâ +-ci

añnagâci “dinleyici” < añ+-na +-gâ +-ci

Yukarıdaki kelimelerin hepsi ikiden fazla yapım ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. Bunlara yine ikiden fazla çekim eki ekleyebiliriz. Mesela:

sadâgçılarda “tüccarlarda”,

görgâcılardan “şahitlerden”

añnagâcılarnâ “dinleyicileri”

Yapım ekleri genellikle kelime köküne eklenir. Çekim eki ise yapım ekinden sonra gelir. Aynı zamanda yapım eki kelimenin köküyle birlikte kelimenin gövdesini oluşturur. Ama bazı durumlarda çekim ekinden sonra da gelir. Bu durum çok nadir görülür. Meselâ:

menâñgâ “benimki”, golarnâñGâ “onlarınki”

yandaGâ “yandaki”, yüsândegâ “evindeki”

Bu kelimeler içindeki yapım eki *-Gâ / -gâ*, çekim eki *-nâñ, -lar, -da / -nde, -sâ*'lerden sonra gelmiştir. Demek önce çekim eki sonra yapım eki de gelebilir.

Batı Sarı Uygurca'nın diğer Türk Dillerinden farkı, Arap, Farsça alıntı kelimeler yoktur. Ön ekler de yoktur.